

संस्कृत-भारती

परिचयः
चतुर्थः पाठः

सूक्तिः

मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं, न च सुखम् ।

A bold person aiming to accomplish a task does not bother about difficulties or comforts.

व्याकरणम्

विधि-लिङ् लकारः

विधि-लिङ् लकारः

बालकः पाठं पठति
बालकः पाठं अपठत्
बालकः पाठं पठिष्यति
बालकः पाठं पठतु

लट्
लिङ्
लट्
लोट्

विधि-लिङ् लकारः

सम्भावना ??

बालकः पाठं पठेत्

विधि-लिङ् लकारः

विधि !!

प्रथमः बालकः वदेत्

विधि-लिङ् लकारः

सम्भावना ??

अद्य वृष्टिः भवेत्

विधि-लिङ् लकारः

विधि !!

द्वितीयः बालकः धावेत्

विधि-लिङ् लकारः

लिङ् लकारः - परस्मैपदरूपाणि

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
म.पु.	पठे:	पठेतम्	पठेत
उ.पु.	पठेयम्	पठेव	पठेम

लिङ् लकारः - आत्मनेपदरूपाणि

	ए.व.	द्वि.व.	ब.व.
प्र.पु.	वन्देत	वन्देयाताम्	वन्देरन्
म.पु.	वन्देथाः	वन्देयाथाम्	वन्देध्वम्
उ.पु.	वन्देय	वन्देवहि	वन्देमहि

विधि-लिङ् लकारः

वर्तमाने	लिङ् प्र.पु		लिङ् उ.पु-	
	ए.व.	ब.व.	ए.व.	ब.व.
करोति	कुर्यात्	कुर्युः	कुर्याम्	कुर्याम्
ददाति	दद्यात्	दद्युः	दद्याम्	दद्याम्
शृणोति	शृणुयात्	शृणुयुः	शृणुयाम्	शृणुयाम्
शक्नोति	शक्नुयात्	शक्नुयुः	शक्नुयाम्	शक्नुयाम्
जानाति	जानीयात्	जानीयुः	जानीयाम्	जानीयाम्
क्रीणाति	क्रीणीयात्	क्रीणीयुः	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाम्
अस्ति	स्यात्	स्युः	स्याम्	स्याम्

विधि-लिङ् लकारः

1. वदति
2. लिखन्ति
3. धावामः
4. गच्छसि
5. पठथ
6. खादतः
7. पृच्छथः
8. भवावः
9. नयामि

1. वदेत्
2. लिखेयुः
3. धावेम
4. गच्छेः
5. पठेत्
6. खादेताम्
7. पृच्छेतम्
8. नयेव
9. नयेयम्

पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
पठेः	पठेतम्	पठेत
पठेयम्	पठेव	पठेम

विधि-लिङ् लकारः

1. सेवकः कार्य	(कृ)	1. कुर्यात्
2. अद्य बान्धवाः मम गृहम्	(आ + गम्)	2. आगच्छेयुः
3. बालकाः पाठं	(पठ्)	3. पठेयुः
4. अहं मधुरं	(खाद्)	4. खादेयम्
5. श्वः वृष्टिः	(भ्रू)	5. भवेत्
6. वयं तत्र	(क्रीड़)	6. क्रीडेम
7. त्वं गीतं	(गी)	7. गायेः
8. तौ फलं	(नी)	8. नयेताम्
9. वायुः वहति चेत् पत्राणि	(पत्)	9. पतेयुः
10. यूयं पत्रं	(लिख्)	10. लिखेत्

२. व्यावहारिकशब्दावली शरीरावयवाः (विशिष्टाः)

पुंलिङ्गशब्दाः

अङ्गुष्ठः - Thumb मणिबन्धः - Wrist मूर्धा - Head

स्त्रीलिङ्गशब्दाः

अनामिका - Ring finger मध्यमा - Middle finger

तर्जनी - Index finger कनिष्ठिका - Little finger

कनीनिका - Pupil of the eye मज्जा - Bone - marrow

सिरा - Nerve/vein/artery कटि: - Waist

दन्तपाली - Gum (of the teeth) भ्रूः - Eye brow

कफोणिः - Elbow नाडी - Artery/Vein in the body

नपुंसकलिङ्गशब्दाः

चिबुकम् - Chin करतलम् - Palm

कशेरुकम् - Spinal column अन्त्रम् - Intestine

तालु - Palate श्मश्रु - Beard/moustache

पक्ष्म - Eyelash रोम - Body-hair

शिरः - Head मेदः - Fat

३. चादुस्लोकः

Accompanied by Sītā and Lakṣmaṇa Sri Rāma went to the forest. Guha took him across the Ganges. He had heard of the greatness of the dust from the feet of Sri Rāma that had restored the human form of Ahalyā. When Sri Rāma was about to board the vessel, Guha said -

क्षालयामि तव पादपद्मजं नाथ ! दारुहृषदोः किमन्तरम् ।
मानुषीकरणचूर्णमस्ति ते पादयोरिति कथा प्रथीयसी ॥

"O' Lord ! Let me wash your lotus-feet. What is the difference between wood and stone ? The story that there is a powder in your feet that can transform anything into a human form, is well known". Guha is afraid that the boat too would turn into a woman and he would lose his only source of livelihood.

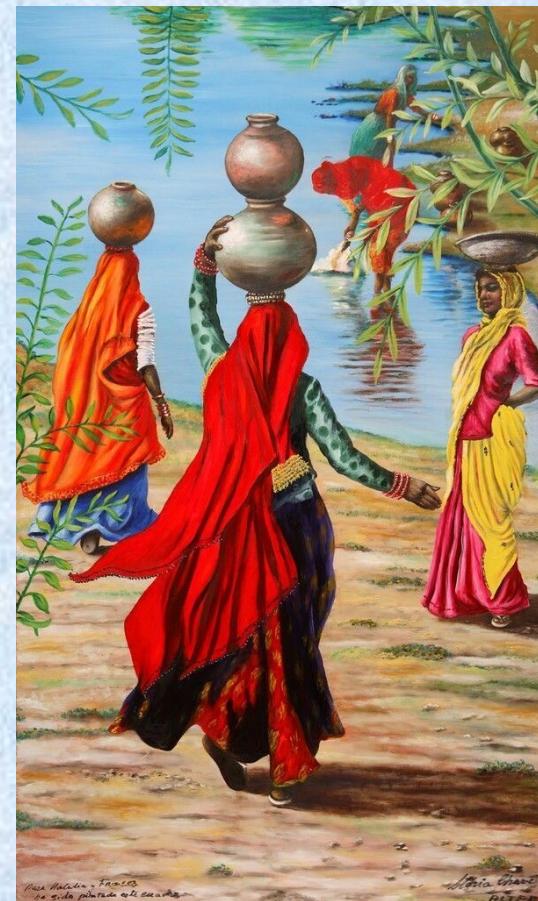
४. समस्या

एकोना विंशतिः स्त्रीणां स्नानार्थं सरयुं गता ।
विंशतिः पुनरायाता एको व्याघ्रेण भक्षितः ॥

► The apparent meaning of the above stanza is - "Nineteen women went to Sarayu to bathe. Twenty women returned although one man was eaten by a tiger". Nineteen women went though twenty returned. Besides, one man was eaten by a tiger ! How can this be ? Here the riddle with regard to number is to be solved. Would you try ?

Answer to the Riddle

एकोना विंशतिः - means one less than twenty i.e., nineteen. But the word एकोना has to be split up as एकः 'ना' । Now it means 'one man' and विंशतिः स्त्रीणाम् - twenty women. The man was eaten by a tiger and the twenty women returned.

५. सुभाषितम्

स्वभावं न जहात्येव साधुरापद्मतोऽपि सन् ।
कर्पूरः पावकस्पृष्टः सौरभं लभतेतराम् ॥७॥

पदविभागः - स्वभावम्, न, जहाति, एव, साधुः, आपद्मतः, अपि, सन्, कर्पूरः, पावकस्पृष्टः, सौरभम्, लभतेतराम् ।

अन्वयार्थः - कर्पूरः - Camphor, पावकस्पृष्टः - that is burnt (literally touched by fire), सौरभं लभतेतराम् - gives out more fragrance.

साधुः - A pious man, आपद्मतः सन् अपि - even in difficulty, स्वभावम् न जहाति एव - does not give up his nature.

तात्पर्यम् - A Pious man's good nature does not change even in times of adversity. When camphor is burnt instead of losing its quality of giving out fragrance it emits more of it.

गुणेषु क्रियतां यतः किमाटोपैः प्रयोजनम् ।
विक्रीयन्ते न घण्टाभिर्गावः क्षीरविवर्जिताः ॥८॥

पदविभागः - गुणेषु, क्रियताम्, यतः, किम्, आटोपैः, प्रयोजनम्,
विक्रीयन्ते, न, घण्टाभिः, गावः, क्षीरविवर्जिताः ।

अन्वयार्थः - गुणेषु - To acquire good qualities, यतः क्रियताम् -
efforts must be made. आटोपैः - By putting on a show, किं प्रयोजनम् -
- what is the use ? गावः - Cows, क्षीरविवर्जिताः - that do not give
milk, घण्टाभिः न विक्रीयन्ते - cannot be sold with just bells.

तात्पर्यम् - In this world virtue is respected. External appendages
do not enhance the worth of a person. For example, a cow is
valued for the milk it gives and not for the bell that is tied to her
neck. A person who is buying the cow wants to know how much
milk she gives and not how much the bell tied to her neck is worth.

धातवः

स्था-

- To Stand

क्षाल्-

- To Wash

लिख्-

- To Write

नृत्-

- To Dance

पच्-

- To Cook

वन्द-

- To Salute

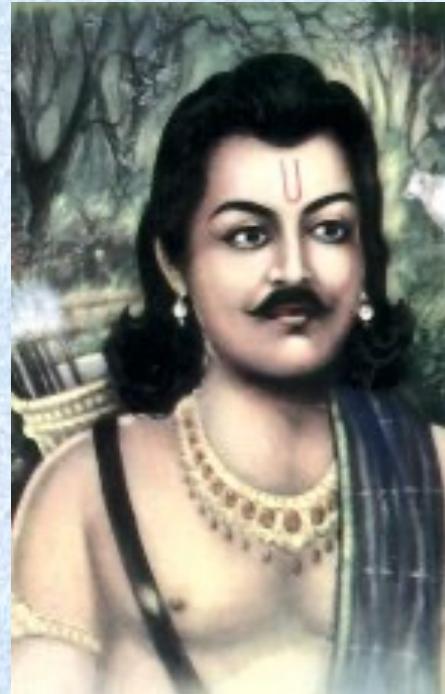
७. काव्यकथा

रघुदेवेन्द्रयोः युद्धम्

बालकः रघुः दिने दिने प्रवृद्धः । सः योग्यं शिक्षणम् अपि प्राप्तवान् ।
तस्य विवाहः अपि सम्पन्नः । दिलीपः राज्यभारं लघुं कर्तुम् अपेक्षितवान् ।
अतः सः रघुकुमारस्य पट्टाभिषेकं कृतवान् । ततः शतम् अश्वमेधयागान् कर्तुं
सङ्कल्पितवान् । शतेन अश्वमेधैः देवेन्द्रपदवी लभ्यते । दिलीपेन
अश्वमेधयागाय यागाशः प्रेषिताः । अश्वानां रक्षणाय रघुः गतः । एकोनशतं
(९९) यागाः निर्विघ्नाः जाताः । अन्तिमस्य यागस्य अश्वः प्रेषितः ।
धनुर्धराः रक्षकाः आसन् । परन्तु देवेन्द्रः तत्र आगतः । सः गुप्तशारीरं
धृतवान् । अश्वम् अपहृतवान् । रघुराजस्य सैन्यम् आश्वर्यचकितम् अभवत् ।
किं कर्तव्यम् इति न ज्ञातम् ।

तदा तत्र वसिष्ठस्य नन्दिनीघेनुः आगतवती । सा अनुग्रहं कृतवती । तेन
पूर्वदिशायाम् इन्द्रः दृष्टः । रघुः इन्द्रम् उद्दिश्य अवदत् - “देवेन्द्र । त्वं देवेषु
प्रथमः । अश्वस्य अपहरणं हीनं कार्यम् । इदं त्वया न कर्तव्यम् । तव
अपकीर्तिः भवति । अश्वं त्यज” इति ।

इन्द्रः रघुं दृष्ट्वा - “राजकुमार ! कीर्तिः एव मुख्या । अहम् एकः

‘शतक्रतुः’ इति प्रसिद्धः । अन्यः शतक्रतुः लोके नास्ति । यदि तव जनकः
शतम् अश्वमेधान् करोति तर्हि सः शतक्रतुः भवति । अतः अहम् अश्वम्
अपहृतवान्” इति अकथयत् ।

रघुः इदं वचनं श्रुत्वा - “यदि आग्रहः शास्त्रं गृह्णताम्” इति अवदत् ।
 एषु देवेन्द्रयोः भीकरं युद्धं जातम् । रघुः बाणं गृहीतवान् । क्षिप्तवान् च ।
 इन्द्रस्य भुजे चिह्नं जातम् । इन्द्रः कुपितवान् । वज्रायुधेन रघुं ताडितवान् ।
 एषः भूमौ पतितवान्, क्षणे एव उत्थितवान् च ।

रघुकुमारस्य पराक्रमेण इन्द्रः सन्तुष्टवान् । इन्द्रः - “वरं पूच्छ, अश्वं तु
म ददामि” इति अकथयत् । रघुः - “अश्वं विना अपि यागः पूर्णः भवतु,
यागफलं च भवतु” इति प्रार्थितवान् । इन्द्रः ‘तथास्तु’ इति वरं दत्तवान् ।
सन्तुष्टः रघुः राजधार्नीं प्रत्यागतवान् ।

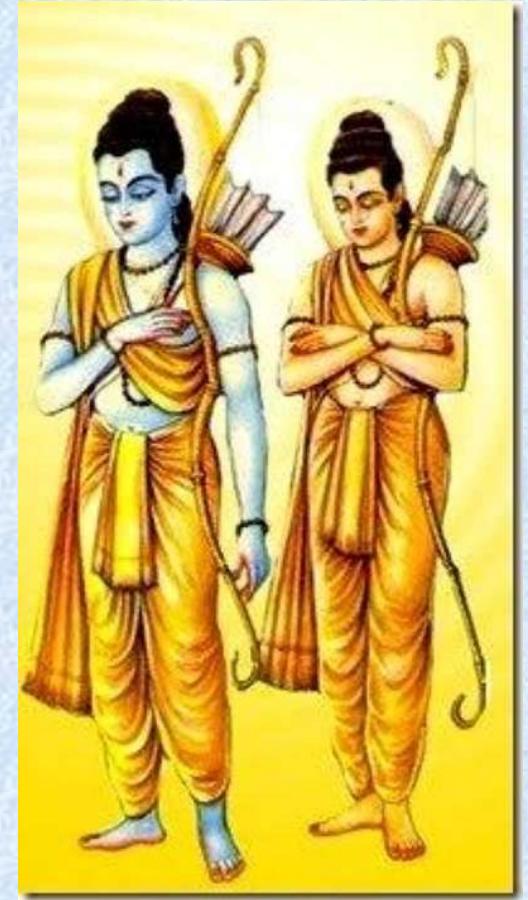
अन्वयः - 1

तं व्रजन्तं प्रियो भ्राता लक्ष्मणोऽनुजगाम ह ।

स्नेहाद् विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः

पदविभागः

तम्, व्रजन्तम्, प्रियः, भ्राता, लक्ष्मणः, अनुजगाम, ह,
स्नेहात्, विनयसम्पन्नः, सुमित्रानन्दवर्धनः

अन्वयः - 1

पदविभागः

तम्, व्रजन्तम्, प्रियः, भ्राता, लक्ष्मणः, अनुजगाम, स्नेहात्,
विनयसम्पन्नः, सुमित्रानन्दवर्धनः

क्रिया
प्रथमा

द्वितीया
पञ्चमी

- अनुजगाम (लिट् लकारः)
- प्रियः, भ्राता, लक्ष्मणः, विनयसम्पन्नः,
सुमित्रानन्दवर्धनः
- तम्, व्रजन्तम्
- स्नेहात्

अन्वयः - 1

अन्वयः (लक्ष्मणः तम् अनुजगाम)

विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः प्रियः भ्राता लक्ष्मणः

स्नेहात् तं व्रजन्तम् अनुजगाम

प्रतिपदार्थः

विनयसम्पन्नः

सुमित्रानन्दवर्धनः

प्रियः भ्राता लक्ष्मणः

स्नेहात्

तं व्रजन्तम्

अनुजगाम

- विनयगुण-युक्तः / विनयशीलः
- मातुः सुमित्रायाः प्रियकरः /
मातरं सुमित्रां सर्वदा सन्तोषयितुं पुत्रः
- रामस्य प्रिय-अनुजः लक्ष्मणः
- भ्रातृ-स्नेह-कारणात्
- तं वनं गच्छन्तं रामम्
- अनुगतवान्

अन्वयः - 1

अन्वयः

विनयसम्पन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः प्रियः भ्राता लक्ष्मणः
स्नेहात् तं व्रजन्तम् अनुजगाम

तात्पर्यम्

लक्ष्मणः रामस्य प्रियः अनुजः । दशरथस्य आज्ञया रामः वनं गन्तुं प्रतिज्ञां
कृतवान् । लक्ष्मणः विनयगृण-युक्तः । सः मातुः सुमित्रायाः प्रियकरः ।
लक्ष्मणः मातरं सुमित्रां सर्वदा सन्तोषितवान् ।

लक्ष्मणः भ्रातृ-स्नेहकारणात् यत्र रामः आसीत् तत्रैव निवसितुम् इष्टवान् ।
अतः रामेण सह वनं गन्तुं निश्चितवान् । कैकेयी रामम् एव वनं प्रेषयितुं
पृष्टवती । किन्तु लक्ष्मणः रामे स्नेहितवान् । सः वनं गच्छन्तं तं रामम्
अनुगतवान् ।

अन्वयः - 2

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता

सीताप्यनुगता रामं शशिनं रोहिणी यथा

पदविभागः

रामस्य, दयिता, भार्या, नित्यम्, प्राणसमा, हिता,

सीता, अपि, अनुगता, रामम्, शशिनम्, रोहिणी, यथा

अन्वयः - 2

पदविभागः

रामस्य, दयिता, भार्या, नित्यम्, प्राणसमा, हिता,
सीता, अपि, अनुगता, रामम्, शशिनम्, रोहिणी, यथा

क्रिया
प्रथमा
द्वितीया
षष्ठी
अत्यय

- अनुगता (कृत प्रत्यय)
- दयिता, सीता, भार्या, प्राणसमा, हिता, रोहिणी
- रामम्, शशिनम्
- रामस्य
- नित्यम् अपि, यथा

अन्वयः

अन्वयः - 2

रामस्य दयिता नित्यं प्राणसमा हिता भार्या सीता अपि
यथा रोहिणी शशिनम् अनुगता (तथा) रामम् अनुगता

प्रतिपदार्थः

रामस्य

दयिता

भार्या

नित्यं

प्राणसमा

हिता

सीता अपि

यथा रोहिणी शशिनम् अनुगता

(तथा) रामम् अनुगता

- श्री रामस्य
- प्रियतमा
- पत्नी
- सर्वदा
- प्राणतुल्या
- शुभचिन्तिका
- जनकस्य पुत्री जानकी अपि
- यथा रोहिणी तस्याः पतिं चन्द्रम् अनुगता
- समानं तस्याः पतिं रामम् अनुगतवती

अन्वयः

अन्वयः - 2

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता सीता अपि

यथा रोहिणी शशीनम् अनुगता (तथा) रामम् अनुगता
तात्पर्यम्:

सीता रामस्य प्रिया पत्नी । सा सर्वदा रामस्य जीवन्तुल्या शुभचिन्तिका च ।
रामस्य प्रियः अनुजः लक्ष्मणः रामेण सह वनं गन्तुं निश्चितवान् ।

यथा चन्द्रस्य पत्नी रोहिणी तस्याः भर्ता सर्वदा अनुगच्छति तथा सीता अपि
वनं गच्छन्तं रामम् अनुगतवती ।

यत्र रामः आसीत् वनम् अपि चेत् तदेव अयोध्या इति सीता अमन्यत ।

सन्धि:

सर्वण्दीर्घ-सन्धि:

अ + अ = आ
अ + आ = आ
आ + अ = आ
आ + आ = आ

अ - आ → आ
सर्वण

इ + इ = ई
इ + ई = ई
ई + इ = ई
ई + ई = ई

इ - ई → ई
सर्वण

ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ
ऋ + ऋ = ऋ

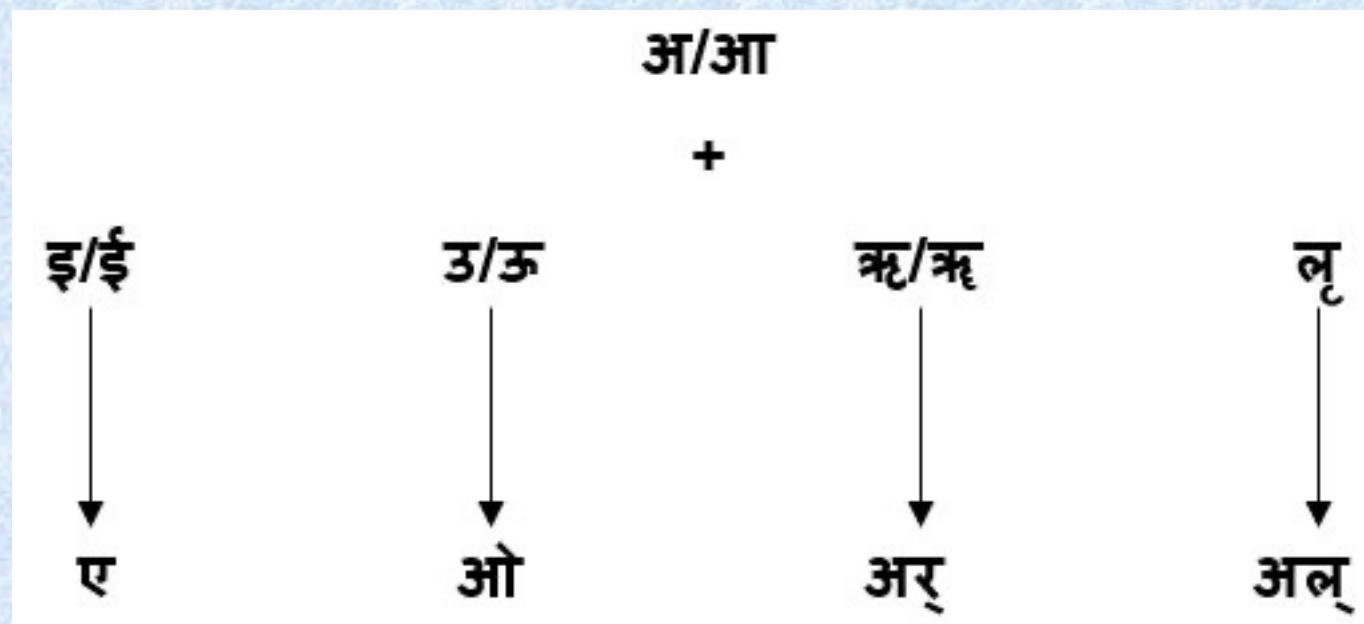
ऋ - ऋ → ऋ
सर्वण

ऋ + ॠ = ॠ
ऋ + ॠ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ
ॠ + ॠ = ॠ

ऋ - ॠ → ॠ
सर्वण

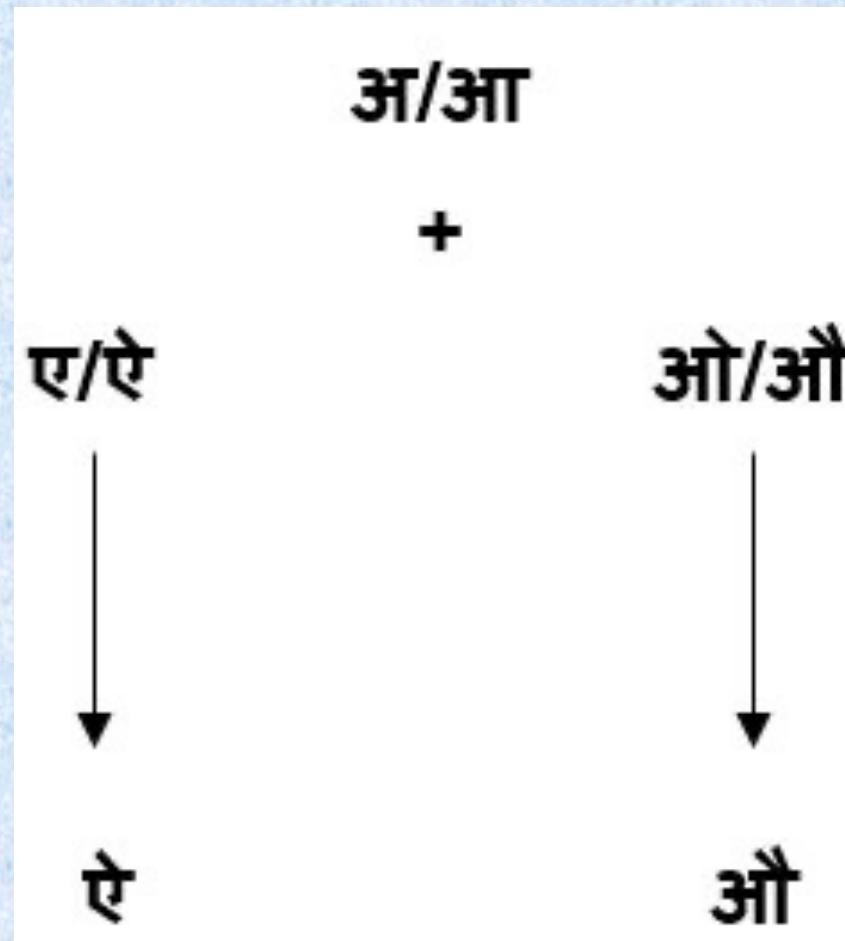
सन्धि:

गुण-सन्धि:

सन्धिः

वृद्धि-सन्धिः

वृद्धि-सन्धिः

अ + ए = ऐ

अ + ओ = औ

अ + ऐ = ए

अ + औ = ओ

आ + ए = ऐ

आ + ओ = औ

आ + ऐ = ए

आ + औ = ओ

वृद्धि-सन्धिः

१. तत्रैव = तत्र + एव (अ + ए - ऐ)
२. नैव = न + एव (अ + ए - ऐ)
३. अष्टश्चर्ययुतः = अष्ट + ऐश्चर्ययुतः (अ + ऐ - ऐ)
४. दिव्यौषधम् = दिव्य + औषधम् (अ + औ - औ)
५. वनौषधिः = वन + ओषधिः (अ + ओ - औ)

वृद्धि-सन्धिः

- जन + एकता
- एक + एकः
- तथा + एव
- सदा + एव
- वन + ओषधिः
- गंगा + ओघः
- महा + ओजसः
- बिम्ब + ओष्ठी

- देव + ऐश्वर्यम्
- महा + ऐश्वर्यम्
- धारा + ऐक्यम्
- इन्द्र + ऐरावतः
- तव + औदार्यम्
- महा + औषधिः
- जन + औचित्यम्
- विद्या + औत्सुक्यम्

सन्धि:

- दया + आनन्दः
- वन + ओषधिः
- तव + लृकारः
- रवि + इच्छा
- जन + औचित्यम्
- महा + ऐश्वर्यम्
- कवि + ईशः
- मम + इव

- सूर्य + उदयः
- यमुना + ऊर्मिः
- एक + ऊनः
- च + अपि
- यथा + इष्ट
- मातृ + ऋणम्
- रमा + ईशः
- तथा + एव

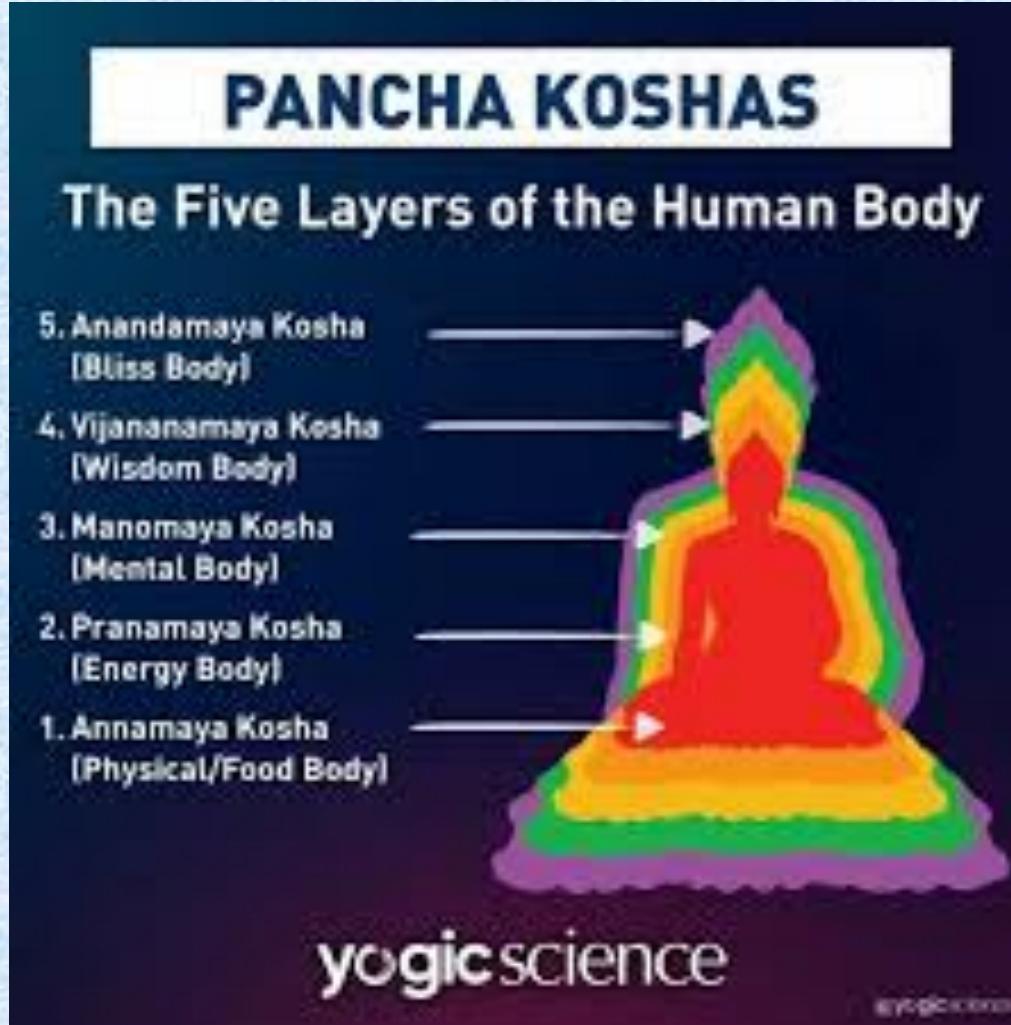
पञ्चामृतं

क्षीरं, दधि, धृतं, मधु, शर्करा

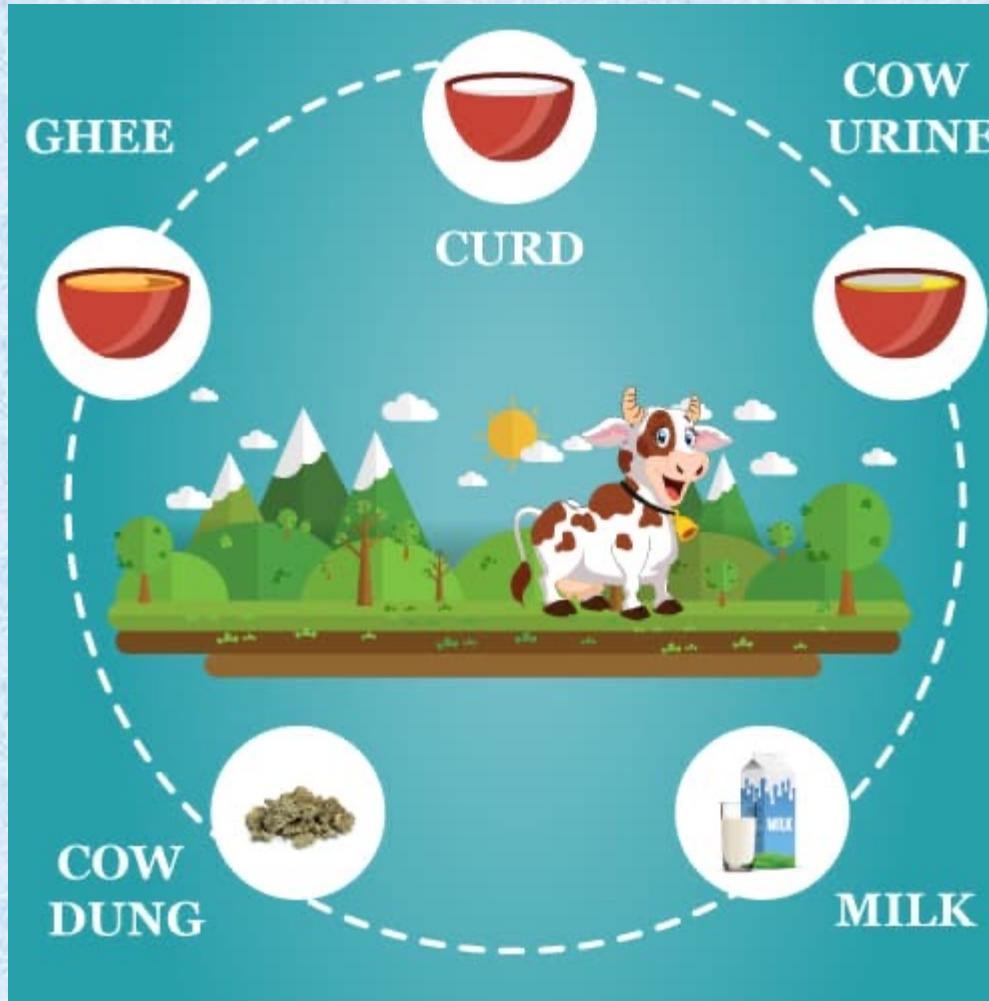
पञ्चकोशः

आनन्दमयः
विज्ञानमयः
मनोमयः
प्राणमयः
अन्नमयः

पञ्चगत्यं

दधि

धूतं

गोमयं

गोमू
त्रं

क्षीरं

Chandrabhaga River

चन्द्रभागा

शतद्रु

विपाशा

पञ्चनदाः

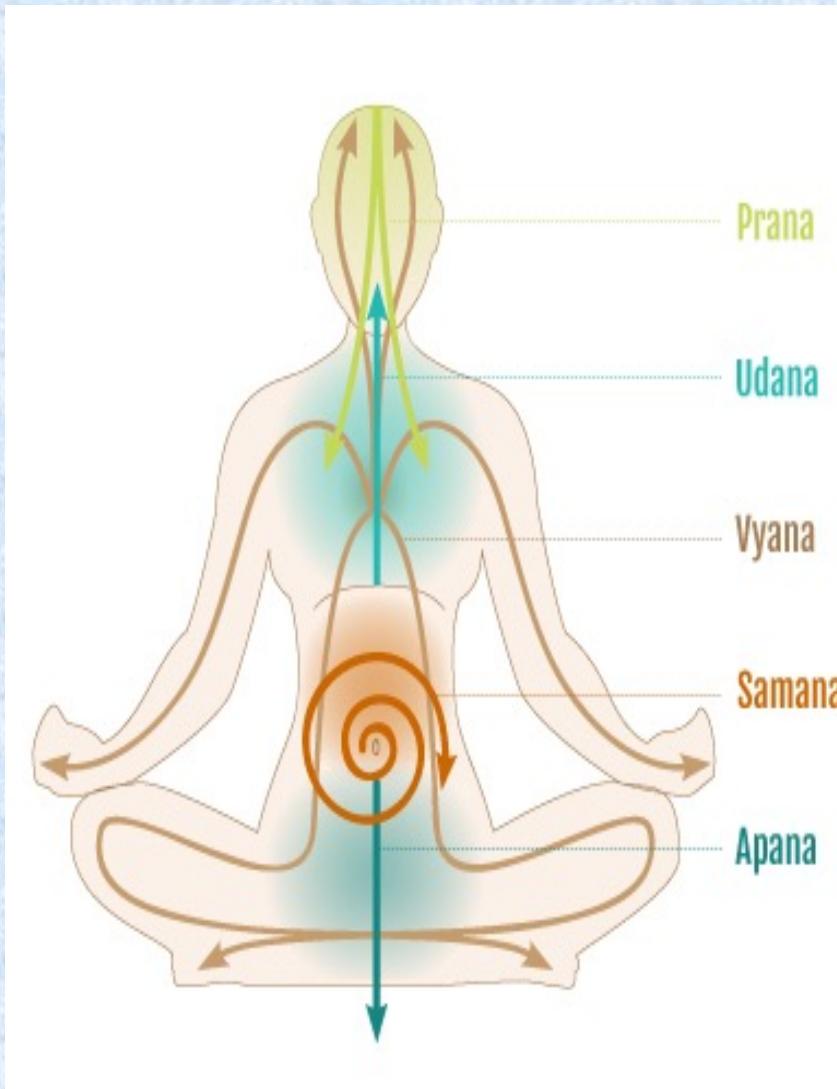

इरावती

वितस्ता

पञ्चप्राणः

प्राणः

उदानः

व्यानः

समानः

अपानः

पञ्च देववृक्षाः

मन्दारः

पारिजातः

संतानः

हरिचन्दनः

कल्पवृक्षः

९लोकः

येन बद्धो बली राजा दानवेन्द्रो महाबलः ।
तेन त्वामनुबस्त्रामि रक्षे मामव मामव ॥

The above sloka is to be recited when an amulet is tied. In the past the mighty ruler Bali was captured by it. I am tying the same to you, "O" Raksha ! "Protect me", 'protect me'.

